

Društveni stavovi i struktura ličnosti: iskustva tranzicije

Uspon fašizma i nacizma u Evropi dvadesetih i tridesetih godina prošlog veka, otvorio je vrlo direktno pitanje veze političkih stavova i strukture ličnosti. Društvene nauke su morale da odgovore na pitanje, kako je moguće da su totalitarne i antidemokratske ideologije tako brzo stekle tako mnogo pristalica. Ni ekonomska kriza ni izgubljeni ratovi koji su doveli do pauperizacije velikog dela stanovništva, nisu davali pun odgovor. Ozbiljna ekonomska kriza u SAD nije proizvela takve potpuno antidemokratske tendencije. Posebno zbog toga što su fašizam i naročito nacizam, za osnovu svoje ideologije uzeli rasnu teoriju koju je Evropa u svojoj istoriji poznavala, ali nikada tako konsekvantno i dosledno kao u politici nacističke partije.

Jedna grupa naučnika vezana za Institut za socijalna istraživanja u Frankfurtu rešio je da se osloni na psihoanalizu u svome traganju za odgovorom na vrlo specifično pitanje: koje osobine ličnosti pogoduju prihvatanju takve specifične ideologije. Ona ne samo da je u to vreme bila dominantna teorija ličnosti u Evropi, već je nudila i odgovor na pitanje nesvesnih determinanti izbora određene ideologije, što je tada još uvek bilo novo.

Njihovo danas dobro poznato istraživanje je u potpunosti objavljeno po završetku Drugog svetskog rata, iako su delovi objavljeni i ranije. Ono je objavljeno pod nazivom centralnog pojma njihovog istraživanja: „Autoritarna ličnost“. *Adorno* i njegovi saradnici pošli su od temeljnog pitanja koje je dominiralo u Nemačkoj u kojoj su živeli: da li je predrasuda antisemitizma skup povezanih stavova i šta je uslovljava. Prem njihovom mišljenju ta predrasuda je povezana sa etnocentrizmom i konzervativnim stavovima u odnosu na društvena pitanja.

Oni to zovu antidemokratskom orijentacijom. Ali, za razliku od nekih drugih istraživanja oni idu korak dalje i postavljaju ključno pitanje: da li je antidemokratska orijentacija u vezi sa nekim tipom strukture ličnosti? Ne može se potceniti značaj ovog pitanja. Suštinski, po prvi put je pokušano da se na empirijski proverljiv način poveže način izbora društvenih stavova sa nekim trajnim osobinama ličnosti.

Nakon završenog istraživanja posebno konstruisanim upitnicima, *Adorno* i saradnici su potvrdili početnu hipotezu – da postoje tri sistema povezanih stavova koje oni označavaju kao antidemokratsku orijentaciju. U sledećem koraku koristili su više psiholoških tehnika a posebno skalu koju su nazvali „F skalom“. Nju nisu napravili da bi merili stavove, već osobine ličnosti. Skala se sastojala od 38 tvrdnji koje mere devet karakteristika ličnosti utvđenih u njihovim ranijim istraživanjima i koje oni nazvaju autoritarnom ličnošću. Ta ličnost ima sledeće karakteristike:

- konvencionalizam,
- autoritarna submisivnost,
- agresivnost,
- antitraceptivnost,
- poštovanje vlasti,
- destruktivnost i cinizam,

* Autor je bio profesor na odeljenju za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu i angažirani političar koji je obnašao funkcije zamjenika premijera (2001-2003) i premijer Vlade (17-18. 03. 2003) u Srbiji, predsednika (2012) i poslanik Skupštine Srbije u više mandata.

- često korišćenje mehanizma projekcije,
- rigidnost u mišljenju i postojanje predrasuda i stereotipija i
- preterano interesovanje za seksualne nastranosti.

Ova skala se i danas koristi za utvrđivanje sindroma crta ličnosti koje su društveno i politički gledano, vrlo konzervativne orijentacije. Ali, sve što je rečeno nije rečeno da bi se potsetili ovog važnog istraživanja, već da bi se vratili na njegovu polaznu i empirijski potvrđenu pretpostavku da postoji direktna veza između strukture ličnosti i društvenih stavova koji se zastupaju. Ili, drugim rečima, ne zastupaju ljudi određene stavove na slučajno izabran način, već prema trajnim osobinama svoje ličnosti.

Na ovo se moram vratiti jer su posle pada jednopartijskih političkih sistema u istočnoj Evropi 1990/1991 godine, uključujući Jugoslaviju, javnost i mediji gotovo jednoglasno govorili o konačnoj demokratizaciji tih zemalja, sa implicitnom pretpostavkom da će građani, sada u prilici da slobodno biraju i iskazuju svoje političko opredeljenje, birati pre svega demokratske vrednosti! Iskustvo političke tranzicije u istočnoj Evropi pokazalo je da je to bilo preterano i naivno očekivanje, a velika većina istraživača društvenih stavova potpuno je zaboravila na ličnost koja zastupa određene stavove. Psihološke aspekte političkog ponašanja potpuno su zanemarili i vrlo često bili zbunjeni rezultatima vlastitih istraživanja stavova.

Istraživanje *Adorna* i saradnika potstaklo je brojna druga istraživanja koja su pokušala da u centar istraživanja društvenih stavova stave ličnost osobe koja te stavove zastupa. Navešću ukratko samo dva koja se čine relevantnim za tezu koju zastupam.

Engleski psiholog *Ajzenk* u svom istraživanju obavljenom 1954. godine pokušao je da proveriti svoju hipotezu da se političko ponašanje odnosno socijalno ponašanje uopšte, može svesti na dve dimenzije, od koji jedna predstavlja političke stavove koje pojedinac prihvata i zastupa, a druga trajne osobine ličnosti. Prava dimenzija koju on označava kao „P dimenzija“ opisuje političke stavove od krajnjeg radikalizma do krajnjeg konzervatizma. Druga dimenzija je „T dimenzija“ koju on preuzima od američkog psihologa *Džejmisa*, koji je razlikovao dva suprotna pola temperamenta pa time i ličnosti, tolerantan nasuprot netolerantan.

Stavivši ova dva faktora (P i T) na jednu osu i druga dva faktora političkih stavova na drugu osu (konzervatizam nasuprot radikalizmu) i ukrstivši ove ose, dobio je svoj model kojim je povezo karakteristike ličnosti i političkih stavova. Njegovo istraživanje je bilo dosta kritikovano, od upotrebljene metodologije pa sve do načina kako je klasifikovao političke stranke u Engleskoj toga vremena. Ali, jedna stvar je zanimljiva, njegov model je pokazao vrlo intrigantnu činjenicu, da se i sasvim suprotne ideologije kao komunizam i fašizam, mogu naći na istom mestu ako se uzmu u obzir osobine ličnosti. Drugim rečima, netolerantnost kao jedna osobina njegove teorije ličnosti. To je naravno izazvalo dosta reakcija u stručnoj literaturi, iako su neke kritike bile više političke nego stručne prirode.

Konačno *Milton Rokic* smatra za razliku od *Adorna* i saradnika i *Ajzenka*, da autoritarnost treba shvatiti kao način mišljenja, a ne sistem uverenja. On autoritarnost zove dogmatizmom, kako kaže „zatvorenim umom“, i suprostavlja je „otvorenom umu“. To jeste zanimljiva tvrdnja ali je to vrlo teško ispitati kod političkih stavova jer on traži da se autoritarnost ispituje skalama u kojima se ne nalaze specifična politička i društvena uverenja.

I tako se vraćamo na početak pitanja koje sam postavio: da li je moguće govoriti o političkim stavovima i stepenu njihovog prihvatanja, a da istovremeno ne govorimo o ličnosti koja ih zastupa. To je danas prilično zaboravljeno pitanje. Mnoge agencije za ispitivanje društvenih stavova već decenijama rade, ne postavljajući to pitanje, i obezbeđuju prilično pouzdane rezultate o stavovima o nekoj pojavi koje imaju neki delovi stanovništva. Ali mir tih istraživača mogu da pomute iznenadne i ne tako česte promene društvene stvarnosti, kao što je bio slom totalitarnih političkih sistema u istočnoj Evropi koji niko nije predvideo!

Kako sam rekao, implicitna pretpostavka da sloboda političkog izbora vodi većinskom izboru demokratskih političkih vrednosti, ubrzo se pokazala kao netačna. Komunističku ideologiju bi često zamenila ideologija nacionalizma, ponekada i ekstremnog. I odgovor na pitanje – zašto, krio se naravno u ličnosti birača. Budući da se ljudi ne rađaju sa formiranom ličnošću, trebalo je identifikovati faktore koji dovode do njihove autoritarne strukture. Pored demokratske političke tradicije i sklonosti mnogih ljudi ka konformizmu u zauzimanju tradicionalnih društvenih stavova, tipično psihološko pitanje bi bilo vezano za model društvenih i porodičnih odnosa, pre svega u primarnoj porodici.

Time dolazimo do suštine našeg pitanja: da li društvo u procesu socijalizacije teži da izgradi demokratske, odnosno neautoritarne ličnosti, odnosno da li proklamovane demokratske političke slobode u društvu imaju svog većinskog nosioca? Jer, odgovarajuće političke opcije biraće osobe autoritarne/netolerantne/zatvorenog uma. Nacionalizam se pojavio kao skoro idealna zamena ranije autoritarne političke prakse.

Mnoga istraživanja u bivšoj Jugoslaviji, pokazala su da primena *Adornove* F skale pokazuje veoma visok stepen autoritarnosti naših društava. Ponekada skoro potpun. Za savim drugu raspravu bi bilo tumačenje uzroka; istorijskih okolnosti razvoja društva, uticaja crkve, patrijahalnosti porodice ili zaostatka u ekonomskom razvoju privrede koje je još uvek u velikoj meri agrarno i nerazvijeno. Ono što je sigurno mnoga društva su se opirala promeni ovog autoritarnog modela porodice, a ni država nije bila zainteresovana za tu promenu. Tek veliki napor društva da razvije sasvim drugačiji sistem društvenih i porodičnih odnosa bi na duži rok doveo bar do neke promene načina na koji gradimo i vaspitavamo mlade.

Ovako zanemarivanje tipa ličnosti koji treba da bude nosilac društvenih promena, vodi večnom ponavljanja istog, naime, odbacivanju svih neautoritarnih vrednosti kao što su tolerantnost, empatija, spremnost na promenu, saradljivost, tolerantnost na razliku... Time se naravno ne zalažem za neku orvelovsku kontrautopiju gde društvo kontroliše celokupan proces razvoja ličnosti, što je uostalom nemoguće. Ono za šta se zalažem je da društvo učini svestan napor da ponudi jedan neautoritarni mode ponašanja u školi i društvu. Društva se ionako uvek bar donekle menjaju pod uticajem naučne ili tehnološke revolucije. Morala bi društva kao naša da proces promena shvate na mnogo ozbiljniji način, kao šansu da se iskorači iz društva uvek potčinjenog vođi, bez želje da čovek realizuje svoju šansu, da bude pojedinac a ne deo bezlične mase sledbenika.